

АДЫГЭБЗЭМ И СИНТАКСИС СИСТЕМЭМ МЫУХА ЗЭХЭЛЪЫКІЭХЭМ ЩАУБЫД УВЫПІЭР

Шэру Нинэ Гьумар инхьу

Гуманитар кьэхутэныгьэхэмкІэ институт – Федеральнэ кьэрал бюджет щІэныгьэ ІуэхушІапІэ «Урысейм щІэныгьэхэмкІэ и академием и Кьэбэрдей-Балъкьэр щІэныгьэ центр» Федеральнэ щІэныгьэ центрым» и филиал, Кьэбэрдей-Балъкьэр республикэ, Налшык кьалэ, Урысей, nina.sherieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5550-7170>

© Шэру Н.Г.ь., 2023

Аннотац. Кьэхутэныгьэм и мурад нэхьыщхьэр – мыуха зэхэлъыкІэхэр зы-хэт псалъэухахэм адыгэбзэм увьпІэ щаубыдыр гьэбедджылынырщ, абыхэм ядэп-лягьу шытыкІэхэмрэ я гуэшыкІэ-кьэхьукІэмрэ убзыхунырщ. Мы Іуэхугьуэм и мыхьэнэ нэхьыщхьэр зыхэпльагьуэр апхуэдэ ухуэкІэ зиІэ псалъэухахэр адрей синтаксис лэужьыгьуэ шыІэхэм кьахэбгьэщхьэхукІыфынырщ. Лэжыгьэм иджы-рей адыгэбзэм мыуха зэхэлъыкІэхэм шаІыгь хьуа увьпІэр нэІурыт шыщІащ, абыхэм гьэнэхуакІуэ етащ, ахэр кьызэрыхэщхьэхукІ шытыкІэ нэхьыщхьэхэр кьыбыщІэгьэщІащ. КьышинэмышІауэ ахэр зэрагуэш щІыкІэми (кьыбгурызыгьаІуэ мыуха зэхэлъыкІэ, зыгьэнаІуэ мыуха зэхэлъыкІэ, хьэл мыуха зэхэлъыкІэ) гульытэ щыхуэщІащ.

Нэщэнэ нэхьыщхьэ дьдэу лэжыгьэм хэлъхэм ящыщ филологие щІэныгьэхэмкІэ доктор БищІо Б.Ч. адыгэбзэм хузэхилъхьа бзэщІэныгьэ фІэщыгьэщІэщІэхэр зэрыхэдгьэхьар.

Кьэхутэныгьэр егьэкІуэкІа хьуащ зэпкьрыхыныгьэ, тепсэлъыхыныгьэ, зэ-пэгьэувыныгьэ, кІэлъыпльыныгьэ, джыныгьэ, кьызэщІэкьуэжыныгьэ ІэмалхэмкІэ.

Статьяр шыхьэт тохьуэ гьэпсыкІэ мыуха зыхэт псалъэухахэр адыгэбзэм уб-гьуауэ кьызэрыщагьэсэбэным. Кьэдгьэлъэгьуащ зи гугьу тщІы кьэхьуныгьэхэр псалъэухам и пкьыгьуэу зэрыхэувэр; синтаксис ухуэныгьэхэм абыхэм псалъэуха гуэдзэ лэужьыгьуэ псоми (кьыбгурызыгьаІуэ, хьэл зэмылэужьыгьуэхэм) я кьалэн шагьэзэщІэф, зэхэлъыкІэкІэ ахэр зы Іыхьэу е нэхьыбэу зэхэтынкІэ хьунуш, псалъэ-ухам и пкьыгьуэ еІуанэхэмкІэ гьэгугьуауэ.

Зэрыгьуазэн псалъэхэр: адыгэбзэ, грамматикэ, мыуха зэхэлъыкІэ, хьэл мы-уха зэхэлъыкІэхэр, зыгьэнаІуэ мыуха зэхэлъыкІэхэр, кьыбгурызыгьаІуэ мыуха зэхэлъыкІэхэр

Цитатэ кьызэрыхэпхьур: Шэру Н.Г.ь. Адыгэбзэм и синтаксис системэм мыуха зэхэлъыкІэхэм щаубыд увьпІэр // Вестник КБИГИ. 2023. № 1 (56). С. 85–91. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-1-56-85-91

Original article

THE PLACE OF INFINITE CONSTRUCTIONS IN THE SYNTACTIC SYSTEM OF THE KABARDINO-CIRCASSIAN LANGUAGE

Nina G. Sherieva

Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State Budgetary Scientific Es-
tablishment «Federal Scientific Center «Kabardino-Balkarian Scientific Center of the

Russian Academy of Sciences», Nalchik, Russia, nina.sherieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5550-7170>

© N.G. Sherieva, 2023

Abstract. The main purpose of the study is to prove that infinite sentences occupy an important place in the Kabardino-Circassian language, to determine their characteristic features and ways of formation. The relevance of this problem is seen in the difficulty of identifying them among other syntactic constructions that have similar forms of education. The paper reveals the current position of infinite sentences in the modern Kabardino-Circassian language, gives a definition, establishes the main and distinctive features. The question of the types of infinite sentences (explanatory, attributive, adverbial) is also being worked out.

One of the main innovations in the article is that for the first time the system of Adyghe linguistic terms was applied, developed by the doctor of philological sciences Bizhiov B.Ch.

When conducting the study, the method of analysis, descriptive, comparative methods, methods of observation, study and generalization were used.

The result of the proposed article is the proof that the studied sentences are widely used in the Kabardino-Circassian language. It has been established that the infinite constructions in the sentence act as one of its members; in syntactic constructions, they can take the place of all types of subordinate (explanatory and various adverbial) sentences, in structural terms, they can consist of two or more elements, distributed by any secondary members of sentences.

Keywords: Kabardino-Circassian language, grammar, infinite constructions, explanatory infinite constructions, defining infinite constructions, active infinite constructions

For citation: Sherieva N.G. The Place of Infinite Constructions in the Syntactic System of the Kabardino-Circassian Language. Vestnik KBIGI = KVINR Bulletin. 2023; 1 (56): 85–91. (In Russ.). DOI: 10.31007/2306-5826-2023-1-56-85-91

Научная статья

МЕСТО ИНФИНИТНЫХ КОНСТРУКЦИЙ В СИНТАКСИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОГО ЯЗЫКА

Нина Гумаровна Шериева

Институт гуманитарных исследований – филиал Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», Нальчик, Россия, nina.sherieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5550-7170>

© Н.Г. Шериева, 2022

Аннотация. Основная цель исследования – доказать, что инфинитные предложения занимают важное место в кабардино-черкесском языке, определить их характерные черты и способы образования. Актуальность данной проблемы просматривается в сложности их выявления среди других синтаксических конструкций, имеющих подобные формы образования. В работе выявляется нынешнее положение инфинитных предложений в современном кабардино-черкесском языке, дается определение, устанавливаются основные и отличительные черты. Также прорабатывается вопрос о типах инфинитных предложений (изъяснительные, определительные, обстоятельственные).

Одним из основных новшеств в статье является то, что впервые применена система адыгоязычных лингвистических терминов, разработанная доктором филологических наук Бижоевым Б.Ч.

При проведении исследования использовались метод анализа, описательный, сопоставительный методы, методы наблюдения, изучения и обобщения.

Результат предлагаемой статьи является доказательство того, что исследуемые предложения получили широкое распространение в кабардино-черкесском языке. Установлено, что инфинитные конструкции в предложении выступают как один его член; в синтаксических конструкциях они могут занимать место всех типов придаточных (изъяснительных и различных обстоятельственных) предложений, в структурном

плане они могут состоять из двух и более элементов, распространенные какими-либо второстепенными членами предложений.

Ключевые слова: кабардино-черкесский язык, грамматика, инфинитные конструкции, изъяснительные инфинитные конструкции, определительные инфинитные конструкции, обстоятельственные инфинитные конструкции

Для цитирования: Шериева Н.Г. Место инфинитных конструкций в синтаксической системе кабардино-черкесского языка // Вестник КБИГИ. 2023. № 1 (56). С. 85–91. DOI: 10.31007/2306-5826-2023-1-56-85-91

Хабзэ хьуауэ, грамматикэхэми нэгъуэщI лэжьыгъэ зэмылIэужьыгъуэхэми кыбгурьызыгъауэ е (щыпIэ, зэман, мурад, н.) хьэлхэр зи гъусэ псалъэуха гуэдзэ хуэдэу кыщыхь синтаксис кьэгъэщIыгъэхэр псалъэуха гуэдзэхэм я кьалэныр зыгъэзашIэ мыуха зэхэлъыкIэхэу аращ. Iыхьэ нэхьыщхьэ дыдэу мыпхуэдэ синтаксис зэхэлъыкIэхэм хэтыр мыуха лэжьыгъэцIэрщ, абы и зэхуэмыдэ (псалъэм папщIэ, тешэ) гъэпсыкIэхэрщ. Щапхьэхэр: *ТомнIэщ жулэу тхьэмпэм йонкIэри тклуэпсхэр удз кIырым хоклуэдэж* «Iуащхьэмахуэ»; *Дапхуэдизрэ дымилъыхьуами, Толэрэ дэрэ езы бзу цIыкIур кьытхуэгъуэтакъым* «Iуащхьэмахуэ»; «*Псынэм и гъунэгъу уцыхьунукIэ псы нэгун кьыздэхь*», – *кIэлыджашц абы пцафIэр* «Iуащхьэмахуэ».

Мы щапхьэхэм кызырагъэлыагъуэмкIэ, лэжьыгъэцIэм и гъэпсыкIэ мыухамрэ абы пыщIауэ кьаклуэ псалъэхэмрэ зыми емьщхь синтаксис зэхэлъыкIэ, щIэныгъэлIхэр мыуха зэхэлъыкIэкIэ зэджэр, кьагъэхьу. ИщхьэкIэ кыщыхьа щапхьэхэм ахэр мыращ: *томнIэщ жулэу тхьэмпэм йонкIэри; дапхуэдизрэ дымилъыхьуами; псынэм и гъунэгъу уцыхьунукIэ*.

Инфинитив гъэпсыкIэм убгъуауэ елэжьащ КIэрашэ З.И. И кьэхутэныгъэхэм кьрикIуахэр кыщыгъэлэгъуащ лэжьыгъэ зыбжанэм: «Грамматика адыгейского языка» [Рогова, Керашева 1966], «Предложения с финитными и инфинитными глаголами в адыгских языках» [Керашева 1984], «Избранные труды и статьи в двух томах» [Керашева 1995]. Абы зэритхымкIэ, унафэ, фIэфIыныгъэ тешэхэм ит лэжьыгъэцIэхэм зэпэхьу макъщIыкIэ, мыхьэнэ ухуэкIэм щиувэм псалъэуха яухуэфыр [Керашева 1984: 192]. Апхуэдэ инфинитив кьэгъэщIыгъэхэм псалъэухахэм субъект, объект, щыпIэ, зэман, мурад хьэл гъэпсыкIэ кьалэнхэр цагъэзашIэ [Рогова, Керашева 1966: 409].

Апхуэдэ зэхэлъыкIэхэм я синтаксис цхьэхуэныгъэр – ахэр псалъэуха кызырыкIуэм псалъэухам и пкыгъуэхэм языхэзу зэрыхуэвэрщ, хэгъэхуэным, хьэл гуп зэмылIэужьыгъуэхэм, н. я кьалэныр ягъэзашIэу. Ахэр зы пкыгъуэм (псалъэм папщIэ, гъэзэщIэным) пыщIащ, ар гурылуэгъуэ ящI, абы дыщIагъу.

«Мыпхуэдэ зэхэлъыкIэр кьэзыгъэхьу лэжьыгъэцIэм псалъэухам и грамматикэ гупсэр кызызэгъэпэщ псалъэухам и лэжьыгъэцIэ-гъэзэщIэным кьигъэлыагъуэ Iуэхугъуэм дыщIегъу абы елыта нэгъуэщI Iуэхугъуэ» [КЧЯ 2006: 525].

Мыуха лэжьыгъэцIэм и Iуэхугъуэр япэ йош лэжьыгъэцIэ нэхьыщхьэм и лэжьыгъэм. Адыгэбзэм и лэжьыгъэцIэм и мыуха гъэпсыкIэхэри абыхэм кьагъэхьу зэхэлъыкIэ псори я ухуэкIэкли, я синтаксис мыхьэнэкли ещхьщ нэгъуэщIыбзэхэм я Iуэхудэклуэхэмрэ Iуэхудэклуэ зэхыхьэхэмрэ. Адыгэбзэ лэжьыгъэцIэм и мыуха гъэпсыкIэм (урысыбзэм и Iуэхудэклуэм хуэдэу), лэжьыгъэцIэ нэхьыщхьэм кьилуатэ информацэм дыщIигъуу, лэжьыгъэцIэм и уха гъэпсыкIэр зэпха субъект дьдэм ари епхауэ щытщ (*дапхуэдизрэ дымилъыхьуами кьытхуэгъуэтакъым* (дэ), *тхьэмпэм йонкIэри хоклуэдэж* (*тклуэпсхэр*), *и гъунэгъу уцыхьунукIэ кьыздэхь* (уэ)). Мыуха лэжьыгъэцIэ зи закьуэм хэзыгъэгъуазэ, гурылуэгъуэ зыщI псалъэхэр имыгъусэу зэхэлъыкIэ кьигъэхуркьым. Мы *щIалэр клуэри кыхьащ* жыхуиIэ жыIэгъуэм хуэдэхэм щыдиIэ лэжьыгъэцIэ зэпхэхэр псалъэзэпыщIэкIэкIэ кьэхьуауэ, нэгъуэщIу жыпIэмэ псалъэзэпыщIэ льябжьэужь *-р-и-кIэ* зэпыщIа зы гъэзэщIаклуэм и гъэзэщIэн зэльэпкьэгъухэу, кьэлъытэн хуейщ (зэльыт: *клуэ, кьэхь* –

кӀуэ-ри кыхьащ). Абы щыхьэт тохьуэ гъээщӀакӀуэр (субъектым и «Ӏуэхугъуэр») синтаксис и лъэныкъуэкӀэ псалъээпыщӀэ лъабжьэужь *-ри* зэпыт лэжыгъэцӀэм зэрехар (*щӀалэр кӀуэри кыхьащ – щӀалэм кыхьащ кӀуэри*).

Дызытепсэлгыхь зэхэлъыкӀэ мыухахэр яхэгъэгъуэщэн хуейкъым псалъэуха кызырыкӀуэхэм я гъээщӀэным и псалъээпыщӀэ гъэпсыкӀэхэм, псалъэуха зэхэль-зэгъусэхэм я элементу (Ӏыхьэхэу) щытхэм, сыт щхьэкӀэ жыпӀэмэ мыбдежым ахэр псалъэуха зэхэль-зэгъусэхэм хыхьэхэм ящыщ зы псалъэухам и грамматикэ гупсэу езыхэм я Ӏуэхугъуэ субъектым щыгъуу кыщоув, зэгъапщэ: *Пианэр зэхэуащи Ӏэхуэр кыдохьэж; Матэр гум кыхуарэ нэт, щӀалэм абы гу лъытакъым*.

Япэ псалъэухам псалъээпыщӀэм и къалэныр жыджэру щегъэзащӀэ, ар кызытепсэгъазэ псалъээпыщӀэхэм хуэдэу пыувэфынущ псалъэухам и адреи пкыгъуэхэм, зэгъапщэ: *Пианэри зэхэуащ, Ӏэхуэри кыдохьэж*. Мыпхуэдэ къэхьукӀэ лӀэужыгъуэм псалъээпыщӀэ *-ри*-м инэхьыбэм псалъээпыщӀэм и мыхьэнэ нэхьыщхьэм кыхыхьэ хабзэ елыга мыхьэнэр щыфӀокӀуэд.

Зэпкырытх синтаксис зэхэлъыкӀэхэр къэплгытэ хьунукъым псалъэуха зэхэль-зэпхам и гуэдзэ Ӏыхьэу, сыт щхьэкӀэ жыпӀэмэ абыхэм езыр-езыру, дӀэпыкӀуэгуыншэу грамматикэ гупсэ къагъэхьуфыркъым; ахэр лэжыгъэцӀэ нэхьыщхьэр зэпха Ӏуэхугъуэ субъект дьдэм ехьлӀащ, ахэр мыухащ (грамматикэ и лъэныкъуэкӀэ нэмыщӀысащ), абы нэмыщӀкӀэ детерминатив мыхьэнэ зиӀэ псалъэуха гуэдзэр псалъэуха зэхэлъым хэзышэ зыгъэӀурыщӀэ псалъээпыщӀи хэткъым. А щхьэусыгъуэхэм кыхьэкӀыу мы инфинитив зэхэлъыкӀэ зиӀэ псалъэухахэм хуэдэхэр: *Зы сыхьэт хуэдэ щысыри Хьэжбэчыр и гъуэгу теувэжащ* (Елгъэр К.); *А унэцӀэм тӀэу къеджа щхьэкӀэ жэуап зыми кытакъым, старшинэри хэту* (Нало А.); *Гум къуажэм и зэхуэдитӀыр икӀуа нэужь сэмэгурабгъумкӀэ дидзыхащ* (Къашыргъэ Хь.) зи щхьэ хущыт гъээщӀакӀуэ купсэхэу зэпкырытх хьунукъым.

Къэтхьа щапхьэхэм зы сыхьэт хуэдэ щысыжри, а унэцӀэм тӀэу къеджа щхьэкӀэ, къуажэм и зэхуэдитӀыр икӀуа нэужь мыуха зэхэлъыкӀэхэр псалъэуха кызырыкӀуэм хьэл мыхьэнэ зиӀэ и зы пкыгъуэу хохьэ: зым – зэман хьэл, (*сыт щыгъуэ? – къуажэм и зэхуэдитӀыр икӀуа нэужь*), адреим – щхьэусыгъуэ, кызыыхэкӀ, зытещӀыхьа (*сытым деж, дапцэщ? – а унэцӀэм тӀэу къеджа щхьэкӀэ*), ещанэм – а зэман хьэл дьдэр (*дапцэщ? – Зы сыхьэт хуэдэ щысыжри*) къыгъэлыгъуэу.

Я ухуэкӀэкӀэ мыуха зэхэлъыкӀэхэр зэмылӀэужыгъуэщ, ахэр зы е нэхьыбэ хьу Ӏыхьэу зэхэтыфынущ, мыуха гъэпсыкӀэ зэхуэмыдэхэр къагъэсэбэпынкӀэ хьунуш, ауэ абыхэм ящыщ дэтхэнэ зыми мыуха гъэпсыкӀэ зиӀэ лэжыгъэцӀэр убгъуа (гурыӀуэгъуэ) пщӀы хьунуш псалъэухам и пкыгъуэ етӀуанэ гуэрхэмкӀэ.

Псалъэуха гуэдзэм и синтаксис увыпӀэр яубыду икӀи абыхэм я къалэн зэмылӀэужыгъуэхэр щагъэзащӀэу мыуха гъэпсыкӀэхэр псалъэухам и зы пкыгъуэу къокӀуэр. Псалъэуха кызырыкӀуэм мыуха зэхэлъыкӀэм щигъэзащӀэ синтаксис къалэнхэр зэмылӀэужыгъуэхэу щытынкӀэ хьунуш. Къапщтэмэ, абыхэм псалъэуха гуэдзэм и лӀэужыгъуэ псоми я синтаксис щытыпӀэр яубыдыфынуш: кыбгурызыгъаӀуэ гуэдзэхэр, хьэл зэмылӀэужыгъуэ (щыпӀэ, зэман, мурад, щхьэусыгъуэ, н.) гуэдзэхэр. Щапхьэхэр: *Адыгэ псалъэжьхэм щыщы сыт хуэдэ къапщтэми, абы гупсысэхуэ хэплъэгъуэнищ* (зыгъэнаӀуэ къалэн); *Ди дежкӀэ гурыӀуэгъуэщ гъавэ Ӏухьыныр Ӏуэхунэхьыщхьэу зэрыщытыр* (кыбгурызыгъаӀуэ къалэн); *ЩӀалэм сыт хуэдэ хьуэр идзми абы хуэфэщэн жэуап игъуэтыжырт* (Елгъэр К.) (зыгъэнаӀуэ къалэн); *Болэт дэнэ щӀыпӀэ щылажьэми и къалэныр тэмэму егъэзащӀэ* (Елгъэр К.) (щыпӀэ хьэл); *Дыгъэм иригъэзыха нэужь нэхь щабэ мэхьу, дунейри нэхь щӀыӀэтыӀэ кыпщохьу* (зэман хьэл); *Ӏэщым кыпыкӀ хьерым хэбгъэхьунэмэ, сыт щыгъуи егугъуу зехьэ* (мурад хьэл); *Сызыхуей тхьлгъэр къыздэхьатэкъыми, къалэм тезгъэзэн хуей хьуащ* (щхьэусыгъуэ хьэл).

КыбгурызыгъаӀуэ мыуха зэхэлъыкӀэхэм хохьэр псалъэухам и гъээщӀакӀуэ гупсэр (гъээщӀакӀуэмрэ гъээщӀэнымрэ) зыгъэнаӀуэ, кыжылам щызыгъуу

мыуха зэхэлъыкIэхэр (мыуха лэжыгыгэцIэм хэтц лэжыгыгэцIэ нэхьыщхьэм хэлъхьэ хуэзыщI, щызыгыгуж Iуэхугъуэ). Зэрыхабзэщи, псалъэухам гэзэщIакIуэм и уппIэр хуоув (гэзэщIакIуэ зэхэлъыкIуэ щытмэ) икIи ар егъэнахуэ. Щапхьэхэр: *ЕджакIуэ цIыкIухэм щыщу хэт къэтэдджми КIыщокъуэ Алим и усэ гуэр къытхуеджэрт е и прозэм щыщ тхыгъэ гуэрым тхутенсэлъыхьт* «Адыгэ псалъэ»; *Хэт еIами Бэдынокъуэ и бжыкIыр зыми щIым къыхутелэтыкIакъым* «Нартхэр».

КъыбгурызыгъаIуэ мыуха зэхэлъыкIэхэм псалъэухам цагъэзэщIэфынууц хэгъэхуэным и къалэнхэр, объект мыхьэнэ ягъуэткIэрэ: *ЩIыр мы лъэныкIуэм фIыщ, сымт хуэдэ къэкIыгъэ хэпсами бэгъуауэ Iубохыж (сыт Iунхыжыр? – сымт хуэдэ къэкIыгъэ хэпсами); Мэжид сымт хуэдэ Iуэхугъуэ къыбгъэдалъхьами егугъуэ, и кIэм нэсу егъэзащIэ* «Iуащхьэмахуэ».

ЗыгъэнаIуэ мыуха зэхэлъыкIэхэ уеджэ хьунууц псалъэухам и грамматикэ гупсэм гъэнэхуныгъэ зэхушытыкIэхэр хузиIэхэм. Абыхэм (зыгъэнаIуэ мыуха зэхэлъыкIэхэм) зрагъэубгъуэ зыхыхьэ къызэрыкIуэ псалъэухам и пкыбгъуэхэм ящыщ зым (нэхьыбэрэ хэгъэхуэным), жэуапи хуохъуэ *сыт хуэдэ?* уппIэм: *СэIимэт езым сымт хуэдэ бостей идми и шыпхьу нэхьыщIэми апхуэдэ дьдэ къыхуищэхут; Анэшхуэм езым сымт хуэдэ джэдкъаз игъэхьуми апхуэдэ дьдэ и гъунэгъухэми яритт; Сымт хуэдэ джэдкъаз и гъунэгъухэм яритыр? Езым игъэхьум хуэдэ.*

ЗыгъэнаIуэ мыуха зэхэлъыкIэхэм, зэрыхабзэщи, зыгъэлъагъуэ псалъэ яIэщ, апхуэдэу нэхьыбэрэ «*апхуэдэ*», «*апхуэдэ дьдэ*» цIэпапщIэхэр хуовэ, псалъэухам и хэгъэхуэныр ягъэбелджылыуэ.

Хьэл мыуха зэхэлъыкIэхэр адреихэм нэхьрэ нэхьыбэрэ бзэм узыщыхуэзэхэм ящыщ зыщ. Абыхэм хьэл псалъэуха гуэдзэхэм я синтаксис увытIэр яубыд. Псалъэухам къыщаIуатэ мыхьэнэм елгытауэ а зэхэлъыкIэхэр зэщхьэщыбгъэкI хьунууц щыпIэ, зэман, щхьэусыгъуэ, мурад, къыхэкI, лэжыгыгэм и къэхьукIэ (е зэгъэпщэныгъэ), хуэгъэIуатэ мыуха зэхэлъыкIэхэу.

ЩыпIэ хьэл мыхьэнэ зилэ хьэл мыуха зэхэлъыкIэхэм нэхьыбэм щыпIэ мыхьэнэхэр (уха лэжыгыгэцIэм къыщыгъэлъэгъуэ лэжыгыгэр къыщыхьу щыпIэр е щекIуэкI лъэныкIуэр) къагъэнахуэ икIи, зэрыхабзэу, щыпIэ хьэлым и *дэнэ?*, *дэнэкIэ?*, *дэнэ деж?* уппIэхэм жэуап хуохьу: *Мурат дэнэ деж цылажэьми абы цIэрыIуэ цыхьут* (Елгъэр К.); *Дыгъэр къыздепс лъэныкIуэмкIэ сэхураныщхьэм зегъазэ.*

Зэман хьэл мыхьэнэ къэзыгъэлъагъуэ хьэл мыуха зэхэлъыкIэхэм псалъэуха къызэрыкIуэм зэман хьэлым и къалэныр цагъэзэщIэ, икIи псалъэухам и лэжыгыгэцIэ-гъэзэщIэн нэхьыщхьэм хэт Iуэхугъуэр къыщыхьу зэманыр ягъэнахуэ. Апхуэдэ мыуха зэхэлъыкIэхэр къохьур *нэужь* (бзэм къыщагъэсэбэп апхуэдэ дьдэу абы и фонетикэ лIэужыгыгъуэхэу *иужь, иужькIэ, нэужькIэ*), *ипэкIэ* псалъэужьхэмкIэ, зэман мыхьэнэ, а зэманым щыщу Iыхьэ гуэр къэзыгъэлъагъуэ лъабжьэужь -ху-кIэ. Щапхьэхэр: *Тхьэнапэр адыгитIым ягъэщIэгъуэн яуха нэужь, жьантIэ блыным къыфIэдза сурэтышхуэр зэпапльыхьу цIадзащ* (Нало А.); *Хьэдижэт, абы еплъу талайкIэ щыта иужь, къэпсэлъащ, и цхьэ хуэпсэлъэж хуэдэу хэгупсысыхьауэ* (Нало А.); *Щихуицхьэм къыфIэблэлу фIэс къуаргъ цхьэхынэр къыгъащтэу, паровозыр кIия нэужь, хуэм дьдэурэ ар ежъащ* (Нало А.).

Мурат мыхьэнэ зилэ хьэл мыуха зэхэлъыкIэхэм псалъэухам и лэжыгыгэцIэ-гъэзэщIэн нэхьыщхьэм и субъектым лэжыгыгэр щигъэзэщIэ мурадыр уагъэлъагъуэ. Мыпхуэдэ зэхэлъыкIэхэм пIальэкIэ (зэманкIэ) зэкIэлъыкIуэныгъэр нэгъэсауэ щыубзыхуащ; дапщэщи лэжыгыгэцIэ-гъэзэщIэн нэхьыщхьэм илэжэ Iуэхугъуэр япэ итщ мыуха лэжыгыгэцIэкIэ къэгъэлъэгъуам. Мы зэхэлъыкIэхэр *папщIэ, цхьэкIэ* псалъэужьхэмкIэ къохьу. Щапхьэхэр: *Хьэжыисмел къызэрилъытэмкIэ, папщIэ ухьун папщIэ бэм урителъхьэу ущытын хуейц, зыльэкIхэм уапщIэуэвфу* (Журт Б.); *ТхьылымIэ пычахуэхэри дыуэпсым кIэлъыутIыпщын папщIэ цхьэгъубжэм*

зыдешикри хьыджэбым и Iэр еутхынциI, арицхьэкIэ тхыльымнIэ псыфыр Iэгуи кIэрынциIат, псыдыуэм хуэдэу зыкIэраукиIат (ЩоджэнцIыкIу I.); Тракторми къутагъэ иIэтэкъым, **пхьэIэщэ вабдзэри зыфIэна рамэм кыфIэпхыжын паницIэ** уцIелэлIэн цыIэтэкъым (ЩоджэнцIыкIу I.).

КъыхэкI мыхьэнэ зиIэ хьэл мыуха зэхэлыкIэхэм лэжыгъэцIэ-гъээщIэн нэхьыщхьэм кышыгыгъэлъэгъуа Iуэхугъуэм кырикIуар (ар кызыыхэкIар) яубзыху. Мыуха зэхэлыкIэр лэжыгъэцIэ нэхьыщхьэм и пэрыууу е кIэрыууу шытыным емыпхауэ, мыуха лэжыгъэцIэм игъэзащIэ Iуэхугъуэр нэхь пасэу (япэ иту) къохъу, псалъэухам лэжыгъэцIэ-гъээщIэн нэхьыщхьэм и Iуэхугъуэр щекIуэкIыр абы и ужь итуш, ар кырокIуэ япэ итым. Апхуэдэ зэхэлыкIэхэр къэунэхун цхьэкIэ **паницIэ, ицхьэкIэ**, абыхэм нэмыщI кыыхэкIкIэ, ауэ цыыхьукIэ псалъэужьхэр къагъэсэбэп: **ФIыуэ зэрэджэм паницIэ студентым стипендие нэхьыфI кыыхуагъэфэцаиц;** **Бекович-Черкасскэр мымащIэу гузавэ ицхьэкIэ, пцы Аслъэнджэрий гуфIэрт, Николай зрыхуэзэнум ицхьэкIэ** (Шортэн А.); **Пицэдджыжыым жьбыуэ кызырэмытэджыфым кыыхэкIкIэ, сабийр еджапIэм куэдрэ кыкIэрыхут.**

Псалъэухам зэгъэщэныгъэ, егъэицхьыныгъэ, хуэгъэдэныгъэ мыхьэнэ зиIэ мыуха зэхэлыкIэхэм лэжыгъэцIэ-гъээщIэн нэхьыщхьэм хэл лэжыгъэр, къэхьыгъэхэр, IуэхугъуитIыр зэрагъапщэкIэрэ, гурылуэгъуэ щаци. Апхуэдэ зэгъэщэныгъэм и сэбэпкIэ зэхэгъэкла мэхьу я зэхуэдэныгъэр, зэтэхуэныгъэр е зэтемыхуэныгъэр, нэгъуэщIэхэри.

Псалъэухам и пкыыгъуэ зи цхьэ хушытыжым ещхьу, мы къэдгъэлъэгъуа мыуха зэхэлыкIэхэр *дауэ?*, *сыт хуэдэу?* ущIэхэм жэуап яхуохъу. Апхуэдэ зэхэлыкIэхэр кызыгъэпэща мэхьу *хуэдэ, нэхьей* псалъэужьхэмкIэ. Щапхьэхэр: **И плIэм мывэ абрагъуэ дэхужа хуэдэ, псынциIагъуэ-гуфIэгъуэ кыицыхьужаиц, апхуэдиз лъандэрэ кыитехьэлъа Iуэху хьэлъэм кIэ зэригъутам цыгуфIыкIаиц** (КIэрашэ Т.); **Бгырысхэм кыыхужалэ хьуэхьур зэхицIыкIа хуэдэ, хакIуэр сабырыжаиц, хьуаскIэр кызыицIих и нэ фIыцIэхэмкIэ ахэр гуапэу зэтипльыхьу** (Шортэн А.); **Шыгухур, гъуицI арицын иригъэлъэтэха хуэдэ, заницIэу зэфIэсу вожэ хужьыитIым IэкIуэлъакIуэу ироджэгу** (Нало А.).

ХуэгъэкIуатэ мыхьэнэ зиIэ хьэл мыуха зэхэлыкIэхэр: мыуха зэхэлыкIэхэмрэ псалъэухам и гъээщIакиIуэ гупсэмрэ я зэхуаку хуэгъэкIуатэ зэхушытыкIэхэр шыщыIэ мэхьу, нэгъуэщIу жыпIэмэ лэжыгъэцIэ нэхьыщхьэм – лэжыгъэцIэ-гъээщIэным – мыуха зэхэлыкIэм кышыгыгъуэ хэкиIэхэм пэщIэуэ лэжыгъэр къегъэлъагъуэ. Хьэл мыуха зэхэлыкIэхэу хуэгъэкIуатэ мыхьэнэ къэзыгъэлъагъуэхэр *ицхьэкIэ, паницIэ, (паницIэкIэ), нэт(рэ), нэт(ми)* псалъэужьхэмкIэрэ *-и, -кIэ* псалъэзэпыщIэ лъабжьэужьхэмкIэрэ къохъу. Щапхьэхэр: **А тIум кыыжралэ псалъэ гуапэ, хуабэхэм пидзыжIауэ я жагъуэ ициIу емыжьэм нэхьыфIу илътэу нэрымыуэжа ицхьэкIэ, Залымджэрий и мурадым зэхьуэкIыныгъэ гуэр кырататэкъым** (Нало А.); **Щамел зы зэман гуэр къуажэхэр кыицаицтэкIэ ямыгъэсыну унафэ быдэ ициIа ицхьэкIэ, иджы а унафэри яцигъуицэжауэ бгырысхэм мафIэ ицIадзэрт хэт дэнэ деж хуейми, адэкIэ-мыдэкIэ мафIэм зыкыыпхидзу хуежыаиц** (Шортэн А.); **Софят, тракторыр кыигъэууылэн и гугъа ицхьэкIэ, бригадирыр ицилъагъум ежьэжаиц** (ЩоджэнцIыкIу I.).

ТегъэщIапIэхэр Список источников

КЧЯ 2006 – Кабардино-черкесский язык: В 2 т. / Гл. ред. М.А. Кумахов. Нальчик: Эль-Фа, 2006. Т. 2. 520 с.

Керашева 1984 – *Керашева З.И.* Предложения с финитными и инфинитными глаголами в адыгский язык. Тбилиси: Мецниереба, 1984. 232 с.

Керашева 1995 – *Керашева З.И.* Избранные труды и статьи в 2 томах. Т. I. Майкоп: Адыг.кн. изд-во, 1995. 552 с.

Рогава, Керашева 1966 – *Рогава Г.В., Керашева З.И.* Грамматика адыгейского языка. Краснодар-Майкоп: Краснодарское книжное издательство, 1966. 462 с.

References

Kabardino-cherkesskij jazyk [Kabardino-Circassian language]: V 2 t. / Gl. red. M.A. Kumahov. Nal'chik: Jel'-Fa, 2006. T. 2. 520 s. (In Kabardino-Circassian)

KERASHEVA Z.I. *Predlozhenija s finitnymi i infinitnymi glagolami v adygskijh jazykah* [Sentences with finite and infinite verbs in the Adyghe languages]. Tbilisi: Mecniereba, 1984. 232 s. (In Russian)

KERASHEVA Z.I. *Izbrannye trudy i stat'i* [Selected works and articles]. V 2 tomah. T. I. Majkop: Adyg.kn. izd-vo, 1995. 552 s. (In Russian)

ROGAVA G.V., KERASHEVA Z.I. *Grammatika adygejskogo jazyka* [Grammar of the Adyghe language]. Krasnodar-Majkop: Krasnodarskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1966. 462 s. (In Russian)

Авторым теухуауэ

Шэру Н.Г.гу. – филологие щIэныгъэхэмкIэ кандидат, адыгэбзэ секторым и щIэныгъэ лэжъакIуэ нэхъыжь.

Информация об авторе

Н.Г. Шериева – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка

Information about the author

N.G. Sherieva – Candidate of Science (Philology), Senior researcher of the Sector of the Kabardino-Circassian Language.

Статья поступила в редакцию 03.03.2023; одобрена после рецензирования 15.03.2023; принята к публикации 29.03.2023.

The article was submitted 03.03.2023; approved after reviewing 15.03.2023; accepted for publication 29.03.2023.